

УДК 811.161.2'373.611

І. М. Демешко,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Кіровоградського державного педагогічного університету імені
В. Винниченка,

вул. Шевченка, 1, м. Кіровоград, 25006, Україна,

тел. : (0522) 22-86-50,

demeshko2503@rambler.ru

ДЕРИВАЦІЙНО-МОРФОНОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СЛОВТВІРНИХ ГНІЗД ДЕВЕРБАТИВІВ: СИНХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті з'ясовано морфонологічну структуру словотвірних гнізд нечленованих і членованих вершинних дієслів у сучасній українській мові, спрогнозовано можливі морфонологічні зміни, визначено морфонологічні моделі. Виявлено, що для всіх девербативів спільною морфонологічною операцією є усічення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, у поєднанні з альтернаціями (переважно консонантними).

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербативи, словотвірне гніздо, морфонологічні типи, морфонологічні класи.

Розвиток української словотвірної морфології на сучасному етапі позначений прагненням до перегляду й уточнення деяких наукових понять, опису та дослідження формальних ознак мовних одиниць з погляду системно-структурної лінгвістики. Нечисленні праці з морфології не дають відповіді на ряд надзвичайно важливих для мовознавства питань, зокрема в словотвірній морфології, таких, як роль морфонологічного чинника, процедурні питання морфонологічного аналізу, морфонологічні особливості комплексних словотвірних одиниць (словотвірних гнізд – далі СГ, їхніх субодиноць: словотвірних парадигм, словотвірних ланцюжків), визначення функціонального навантаження дериваційних засобів, виділення морфонологічних типів і морфонологічних класів дериватів, зокрема девербативів, визначення функціонального навантаження морфонологічних моделей девербативів.

У сучасному українському мовознавстві СГ та його субодиноці перебувають у центрі зацікавлень учених (див. праці З. О. Валюх, В. В. Грещука, Є. А. Карпіловської, Н. Ф. Клименко, М. П. Лесюка,

Г. В. Пристай, М. Ю. Федурко та ін.). Матеріал, накопичений теоретичним мовознавством і лексикографічною практикою, дозволяє поставити питання про виявлення специфіки СГ із вершинним дієсловом. Актуальність дослідження визначається необхідністю морфологічного аналізу СГ із вершинними дієсловами. Вивчення конкретних СГ є актуальним для словотвірної типології, опису внутрішньої організації системи словотвору. Словотвірна морфологія відрізняється від інших лінгвістичних дисциплін тим, що в ній значна частина теоретичних положень залишається дискусійною в сучасних лінгвістичних студіях.

Метою пропонованої розвідки є з'ясування морфології СГ із членованими і нечленованими питомими вершинними дієсловами в сучасній українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати морфологічну структуру СГ членованих і нечленованих вершинних дієслів у сучасній українській мові; 2) виявити дериваційно-морфологічну специфіку СГ девербативів; 3) спрогнозувати можливі морфологічні зміни; 4) установити морфологічні моделі девербативів.

У дослідженні на основі реєстру дієслів і спільнокореневих слів упорядковано СГ за критеріями, розробленими російськими та українськими мовознавцями (О. М. Тихоновим, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловською). Матеріалом для дослідження слугували понад 1760 самостійно укладених віддієслівних СГ. Слід зазначити, що до картотеки поряд з одиницями літературної мови увійшли також вершинні дієслова й девербативи, які належать до розмовної, діалектної лексики, зареєстровані загальномовними словниками. Такий підхід до матеріалу виправдовується дослідницькою значущістю мовних фактів, виявленням стилістичної зумовленості реалізації девербативів і прагненням встановити реальну продуктивність морфологічних типів девербативів в українській мові.

Проблема встановлення морфологічної структури віддієслівних СГ ускладнюється відсутністю гніздового словотвірного словника української мови з переліком усіх вершинних дієслів. Укладання такого словника дасть змогу здійснити морфологічну класифікацію: 1) виявити типові формальні трансформації девербативів на кожному ступені деривації; 2) з'ясувати морфологічно марковані похідні; 3) виділити спільні й відмінні риси в морфологічному вияві СГ дієслів різної морфологічної будови; 4) встановити морфологічні

типи і морфологічні класи СГ із вершинними дієсловами. До одного морфологічного класу (далі – МК) належать СГ із морфемно, словотвірно і морфологічно тотожними вершинними дієсловами, морфологічними трансформаціями й морфологічними операціями похідних. Кожен МК характеризується певною контактною зоною, наявністю відповідних морфологічних змін (усічення твірної основи, консонантні альтернації на морфемному шві, вокалічні в кореневій морфемі, інтерференція, зміна акцентних позицій, позиція палаталізації / депалаталізації, нарощення суфіксальної морфемі). Не викликає сумніву, що словотвірні можливості слів чітко простежуються на тлі словотвірних гнізд, являють собою словотвірну мікросистему, „яка складається зі словотвірних ланцюжків та парадигм, якими охоплюється вся сукупність спільнокорневих слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та мотивованості” [1, с. 169]. Як засвідчує фактичний матеріал, непохідні слова є словотвірно активніші, ніж похідні.

Дериваційно-морфологічний аналіз нечленованих похідних МК-1 МТ-2 [2] і членованих похідних МК-2 МТ-2, основу яких становлять СГ з вершинами-дієсловами, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м’якістю, переміщення наголосу на формант, дає змогу розглянути структуру однотипних СГ. Проаналізовано 198 СГ, у яких вершина – питомі членовані дієслова на одиничну морфему {д}, {т}, {з}, {с}, {л}, {н}, {р} з основами на **-а-**, **-и-**. Оскільки дієслова багатозначні, то вони активніше втягуються в процес словотворення. Так, дієслово *гасити* має 4 значення, СГ, вершиною якого є дієслово *гасити*, складається із 111 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 43, II ступінь – 42, III ступінь – 25, IV ступінь – 1. Морфологічна структура СГ МТ-2 на I-ому ступені словотворення позначена такими консонантними альтернаціями: с//ш (*гасити* – *гáш-ен(ий)*, *гáш-ен’н’(а)*); с//с’ (*гасити* – *гас’-ін’н’(а)*), на II-ому ступені деривації позначена консонантними альтернаціями с//ш (*з-гасити* – *згáш-á-ти*, *згáш-ен(ий)*) та зміною акцентних позицій (на кореневу морфему похідного слова в ад’єктивній зоні, на формант – у субстантивній зоні, на форматив – у дієслівній зоні). Як бачимо, словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури (його інформаційна наповненість, належність до активної чи пасивної лексики, до певного стилю), частиномовної належності

твірною, ступеня словотворення, морфемної структури слова, фіналі кореневої морфемі, ініціалі форманта, установлення СП похідних (одно-, дво-, три-, чотиризонні). Процес деривації уможливають морфонологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну. Важливим морфонологічним засобом слугує усічення дієслівної фіналі, консонантні й вокалічні альтернативи, зміна наголосу. Зазначені морфонологічні трансформації використовуються здебільшого комплексно.

Морфонологічна структура СГ МТ-2 на I-ому ступені словотворення позначена альтернативами консонантів за твердістю – м'якістю, переміщенням наголосу на формант, кореневу морфему або флексію похідного слова в субстантивній й ад'єктивній зонах. Ці альтернативи є диференційними ознаками таких неелементарних морфонологічних моделей (ММ): ММ 1 (Уо + С//С' + Аф): *ходіти* – *ход'-б(а)*, ММ 2 (Уо + С//С + Ас): *доходити* „досягати” – *дохо-дж-а-ти*, ММ 3 (Уо + С'/С + Ас): *гудіти* – *гуд-бк*, *свистіти* – *свист-ун*, ММ 4 (Уо + Ас): *видавати* – *видав-ець*, ММ 5 (Уо + С//С' + Ас): *ходіти* – *ход-ін'н'(а)*, *паліти* – *пал-ій*, ММ 6 (Уо + С//С' + Аф): *різати* – *різь-б(а)*, ММ 7 (Уо + С'/С + Ак): *обороня'ти* – *оборон-ець*, ММ 8 (Уо + V//V + Ап): *виходити* – *віхід-θ*, ММ 9 (Уо + С//С' + Ап): *зав'язатись* – *зав'язь*.

Істотною ознакою українського віддієслівного словотворення є взаємодія морфонологічних позицій, наприклад, усічення, консонантні альтернативи і модифікація наголосу (переміщення з тематичного голосного на дериваційний суфікс): *садіти* – *садіння* (д//д'), *говоріти* – *говоріння* (р//р'). Палаталізуючу дію на мотиватор можуть мати суфікси *-ін'н'* (*лагодити* – *лагодіння*, *творити* – *творіння*), *-ій* (*водити* – *водій*, *возити* – *возій*, *носити* – *носій*), *-іж* (*платити* – *платіж*, *падати* – *падіж*). Морфонологічні альтернативи розширюють валентні властивості морфем, роблять можливими утворення похідних будь-якої словотвірної структури.

Аналіз консонантних морфонологічних альтернатив приголосних у словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфонологічні альтернативи необхідно описувати для кожного МК приголосних (губних, язикових, фарингальних). Це дає можливість сформулювати морфонологічні правила до цілого МК, а не до індивідуальних одиниць – морфем. Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватор, поведінку приголосних внаслідок сполучуваності

з ініціаллю форманта. Таким чином, характер впливу форманта на похідну основу залежить від фонологічної структури суфікса (наприклад, суфікси, що починаються з голосного переднього ряду, впливають на попередній приголосний твірної основи, унаслідок чого виникають консонантні альтернації). Так, питомий формант **-ен'н'-**, впливаючи на попередній приголосний твірної основи, призводить до консонантних чергувань (P//P1) (б//бл, в//вл, м//мл, ф//фл): *розграфити* – *розграфлення, розграфлений, розграфлено*; питомий суфікс **-ій** – до консонантних чергувань (д//д', з//з', л//л', с//сф, т//т'): *водити* – *водій, возити* – *возій, носити* – *носій, крутити* – *крутій*. Позиція депалаталізації характерна для девербативів на **-ок**: *гудіти* – *гудок, свистіти* – *свисток*. Девербати на **-ець** (*переселенець, обранець, посланець, закоханець*) (49) пов'язані з основами пасивних дієприкметників. У творенні похідних відбувається усічення дієслівних суфіксів і нарощення твірної основи.

Для форманта на твірну основу певною мірою залежить від його фонологічної структури. Так, якщо ініціал суфікса складається з голосної переднього ряду /i/, то відбуваються консонантні альтернації C//C' (палаталізація приголосного мотиватора), а якщо /e/ – консонантні альтернації P//P1, T//Č (пор. *возити* – *возіння, платити* – *платіж, свердлити* – *свердлій; графити* – *графлення; коптити* – *копчення*). Отже, загальною умовою реалізації морфологічних змін є якість кінцевої фонемі дієслівної основи. Морфонологічна структура СГ з вершиною-дієсловом іншомовного походження характеризується усіченням форматива **-ува-** (325) або **-и-** (1): *конт'юзити*. У цих девербативах морфонологічна операція усічення зазвичай співдіє зі зміною наголосу на формант: *ілюстр/увá/ти* – *ілюстр-áціj(a)*, *імпорт/увá/ти* – *імпорт-éр*, *інтерфер/увá/ти* – *інтерфер-éнциj(a)*, *інтерфер-óн*.

Для контактної зони на межі кореневої і словотворчої морфем необхідно врахувати такі параметри: 1) формальну членованість / нечленованість твірної основи; 2) поскладову організацію кореневої морфемі; 3) клас фінальної морфемі; 4) клас і характер ініціалі форманта. Суфіксальні морфемі віддієслівного словотворення доцільно характеризувати стосовно їхніх акцентних потужностей, оскільки деякі форманти перетягують наголос на себе (**-ін'н'-, -ій, -іль, -іж, -ок, -ець, -ун**). Аналіз свідчить, що консонантні морфонологічні альтернації необхідно описувати для кожного морфонологічного

класу приголосних: губних, язикових (передньо-, задньоязикових), фарингальних. Такий методологічний підхід визначає регулярність і передбачує вплив форманта на мотиватор, поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Морфонологічну кваліфікацію СГ визначають: морфонологічна структура, морфонологічна позиція, морфонологічна трансформація і морфонологічна модель. СГ з вершинними дієсловами розподілено на морфонологічні класи на основі морфонологічної трансформації, яка маркує морфонологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфонологічну специфіку кожного класу. Варто зазначити, що на всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних.

Відсубстантивне походження ряду дієслів підтверджують морфонологічні процеси (морфонологічні альтернації на морфемному шві, зміна наголосу) спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської доби. Напрямок словотвірної мотивації дозволяє встановити походження лексичної одиниці. Наприклад, лексема *ліквідація* у деяких словниках подається як віддієслівне утворення („Словообразовательный словарь русского языка” О. М. Тихонова (1990), „Українсько-російський словотворчий словник” З. С. Сікорської (1995), а в „Кореневому гніздовому словнику української мови” Є. А. Карпіловської (2002) – це вершинне слово, від якого утворено похідне дієслово *ліквідувати*. Підтримуємо думку Є. А. Карпіловської, що лексема *ліквідувати* відсубстантивного походження, на це вказує і походження слова *ліквідація* (< слат. *liquidatio* „закінчення справи” < *liquidus* „вільний від боргів”) [СІС, с. 593].

До десубстантивів належать і похідні *жалкувати*, *жаліти* (від *жаль*), *лікувати* (від *лік-0²*, *лік(а)²* „засоби лікування”), *мастити* (від *масть-0²* (мазь)), *міряти* (від *міра*), *світити* (від *світло*), *грішити* (від *grіx*), *смішити* (від *сміх*), на що вказує етимологія цих слів. Тому при визначенні вершинного слова СГ необхідно враховувати їхню етимологію. Також при цьому доцільно враховувати омографічні корені. Пор.: *студій/увá/ти* (20) – *студійова-н(ий)*, *студію 'j-учи*, *студ-éнт*, *студéнт-к(а)*, *студéнт-ств(о)*, *студéнт-ськ(ий)*, *вй-студіювати* та ін. і *студіj(а)* (11) – *студіj-ець*, *студій-н(ий)* та ін. [4, с. 807].

У процесі творення девербативів загальною морфонологічною операцією є усічення дієслівної фіналі, що супроводжує зміну акцентної позиції, у комплексі з іншим морфонологічним засобом

(консонантні чергування на морфемному шві, вокалічні – у кореневій морфемі [3, с. 79–104], інтерференція, інтерфіксація, виявлена при творенні складних слів, між кореневими морфемами). Кожна морфологічна трансформація у фонемному вияві основних (корневих) та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. Фактичний матеріал підтверджує існування механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській мові: 1) операція усічення дієслівної фінали; 2) консонантні і вокалічні альтернативи; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти корневих морфем.

Аналіз морфологічних особливостей СГ із вершинними нечленованими і членованими дієсловами у сучасній українській мові дає можливість зробити такі висновки: 1. Кожна конкретна морфологічна трансформація у фонемному вияві корневих (основних) та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. Характер дії форманта на похідну основу залежить від його фонологічної структури. 2. Найбільш активно морфологічно марковано перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, оскільки вони входять до складу тризонних девербативів; на подальших ступенях морфологічні процеси згасають. Морфологічна маркованість СГ залежить від його словотвірного потенціалу. 3. Для всіх девербативів загальною морфологічною операцією є усічення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, у поєднанні з альтернативами (переважно консонантними). Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні МТ СГ із вершинними дієсловами, визначенні різновидів морфологічних структур у межах кожного класу.

Список використаної літератури

1. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
2. Демешко І. М. Морфологія словотвірних гнізд із нечленованими питомими вершинними дієсловами МТ-2 в сучасній українській мові / І. М. Демешко // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. праць / [за ред. проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2012. – Вип. 12. – С. 62–71.

3. Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Таблиці, схеми : навч. посіб. / І. М. Демешко. – Кіровоград : ПП „Центр оперативної поліграфії „Авангард”, 2013. – 328 с.
4. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2002. – 910 с.

И. М. Демешко

ДЕРИВАЦИОННО-МОРФОНОЛОГИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГНЕЗД ДЕВЕРБАТИВОВ: СИНХРОНИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассматривается морфонологическая структура словообразовательных гнезд членимых и нечленимых вершинных глаголов в современном украинском языке, спрогнозированы возможные морфонологические изменения, установлены морфонологические модели. Обнаружено, что для всех deverbative общей морфонологической операцией является усечение глагольной финали, сопровождающей изменение акцентной позиции, в сочетании с альтернативами (преимущественно консонантными).

Ключевые слова: словообразовательная морфонология, deverbative, словообразовательное гнездо, морфонологические типы, морфонологические классы.

I. M. Demeshko,

Candidate of Philology,

Associate Professor of Ukrainian Language Department,

Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko,

1, Shevchenko St., Kirovograd, 25006, Ukraine,

tel. : (0522) 22-86-50,

demeshko2503@rambler.ru

DERIVATIVE-MORPHOPHONOLOGICAL SPECIFICITY OF THE DEVERBATIVE FAMILIES OF WORDS: SYNCHRONIC ASPECT

Summary

The **subject** of the research is to identify the derivative- morphophonological specificity of the families of words with an apical verb. The derivative- morphophonological specificity of the word-formation deverbative units: synchronic aspect. The **purpose** is to find out the morphophonological structure

of the families of words with segmented and non-segmented specific and foreign apical verbs in modern Ukrainian language.

Methodology. The basic method for analysing the morphophonological structure of the deverbatives is the descriptive one, also component and distributive analyses to differentiate and classify morphophonologically marked deverbatives. Morphemic and derivational analyses, design and linguistic modeling methods are used. The diachronic-synchronical method and the method of quantitative calculations are applied for the analysis of the morphophonological units. **Finding.** The research results show that in each morphophonological class the first stage of derivation is the most active, which is characterized by the greatest diversity of morphophonological models. At the second and the following stages – the morphophonological activity fades, which is reflected in the qualitative and quantitative characteristics: quantitative reduction of the involved morphophonological models and their typical character. The morphophonological structure of the verbal root morpheme determines morphophonological characteristics (morphophonological class and type) of the word-building paradigms and the family of words which have a different set of morphophonological models. **Practical value.** The methodology, elaborated classifications, methods of modeling suggested in this article can serve as examples of practical mastery of the material for linguistic studies in the field of word building morphophonology, can be used in the process of writing textbooks in morphophonology, morphemics and word building of the Ukrainian language at a high school, and while creating derivational dictionaries.

Results. 1. The formant nature effect on the derivative base morpheme depends on its phonological structure. 2. The morphophonological marker of the families of words depends on their word building potential. 3. The final verbal truncation is a common morphophonological operation for all deverbatives that accompany accentual position change, combined with alternations (usually consonantal).

Key words: word-building morphophonology, deverbatives, the family of words, morphophonological types, morphophonological classes.

Надійшла до редакції 21.11.2014 р.

УДК 81'42'23'373.612.2

С. В. Дмитрієв,

старший викладач кафедри загального та слов'янського мовознавства

філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

Французький бульвар, 24 / 26, м. Одеса, 65058, Україна,

тел. : (048) 702-09-53,

viktori571@mail.ru